

КРИМСЬКИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР 1918 р. В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

М.СТОПЧАК

*Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету*

Анотація

У статті проаналізовано стан вивчення сучасною українською історіографією Кримської військової операції весни 1918 р., її причини та наслідки, а також правомірність урядових дій щодо її згорання, визначено, наскільки об'єктивно висвітлено загальні настрої в суспільстві, українському війську та політичному проводі УНР, на тлі яких відбувався військовий похід на Крим.

Ключові слова: Кримська операція, П.Болбочан, українська історіографія.

Аннотация

В статье проанализировано состояние изучения современной украинской историографией Крымской военной операции весны 1918 г., ее причины и последствия, а также правомерность правительственных действий по ее сворачиванию, определено, насколько объективно освещено настроение в обществе, украинских вооруженных силах и политическом руководстве УНР, на фоне которых осуществлялся военный поход в Крым.

Ключевые слова: Крымская операция, П.Болбочан, украинская историография.

Summary

The article analyzes modern Ukrainian historiography advance in the study of the Crimean military operation in the spring of 1918, its causes and consequences, as well as the legality of government action leading to its collapse. It also defines objectivity in highlighting general mood of society, Ukrainian army and political leadership of the UPR, against which the military campaign was carried out in the Crimea.

Key words: Crimean operation, P.Bolbochan, Ukrainian historiography.

Невід'ємною складовою історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. були військові операції, хід яких визначав долю української державності. Серед них однією з найбільш яскравих була Кримська операція Армії УНР у квітні 1918 р., яка продемонструвала високу бойову спроможність української армії, її здатність вирішувати складні бойові завдання, які мали неабиякий вплив на загальну військово-політичну ситуацію. Водночас вона виявила весь комплекс суперечностей між лідерами держави та фаховими військовими, які сповідували ідею розбудови постійної професійної армії як запоруки національної незалежності України.

У сучасній українській історіографії досі не було приділено належної уваги Кримській військовій операції навесні 1918 р., її причинам та наслідкам, а також правомірності урядових дій щодо її згорання. Автор пропонованої статті поставив за мету дослідити стан вивчення її перебігу, загальної атмосфери в суспільстві, настроїв в українському війську та політичному проводі УНР, на тлі яких відбувся військовий похід на Крим.

У пострадянській історіографії в Україні, присвяченій національно-визвольним змаганням, ця проблема, на жаль, не знайшла належного висвітлення. Так, в узагальнюючих працях «Історія України: нове бачення», «Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження», «Політична історія України. ХХ століття», «Україна крізь віки» автори фактично обходять мовчанкою проблему захисту українських національних інтересів у Криму

за часів Центральної ради¹ і конкретний перебіг згаданої військової операції. Зокрема, в одній з останніх робіт українських істориків, присвячених загалом добі національно-визвольних змагань, – «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (Кн.1) – питання територіальної приналежності Криму розглядається лише в контексті зовнішньополітичної діяльності урядів П.Скоропадського. Успішна військова операція Армії УНР – Кримський похід квітня 1918 р. – обійдена мовчанкою. Не можна не погодитися з думкою С.Рудька – автора спеціального дослідження про Кримський похід, який справедливо зазначає, що «попри значний за обсягом доробок історіографії з історії військового будівництва Української Центральної Ради малодослідженими є питання, пов'язані з військовими операціями» навесні 1918 р. і насамперед Кримським походом під проводом П.Болбочана².

Винятком можна назвати проблему Чорноморського флоту, опанування якого мало стати кінцевою точкою військової операції, дорученої урядом УНР запорожцям. Автори «Нарисів історії Української революції 1917–1921 років» (Кн.1) звертають увагу на те, що група П.Болбочана в ході операції мала захопити військове майно кримських портів і Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил³. Сучасний військовий історик В.Голубко справедливо наголошує на непослідовності дій українського проводу. Адже відмовившись від Криму, українські лідери водночас не відмовилися від претензій на Чорноморський флот. За його словами, «українське керівництво опинилося у скрутному становищі, адже про реальний контроль над ним (Чорноморським флотом – М.С.) без опанування кримських морських баз не могло бути й мови»⁴.

Сучасна українська історіографія ще значною мірою залишається під впливом або «уенерівської», або «гетьманської» концепції висвітлення національно-визвольних змагань і дослідники демонструють свою прихильність тому чи іншому напрямку «української діаспорної історичної науки»⁵. Послідовники «уенерівської» концепції, властиві працям В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала⁶, продовжують оцінювати події лише за шкалою відповідних політичних уподобань. Вони сприймають П.Болбочана не як талановитого військового діяча, що виконував свій обов'язок, уникають оцінки його професійних якостей і державницької позиції. Прихильники Головного отамана Армії УНР С.Петлюри з огляду на протидію П.Болбочана ліворадикальним чинникам в українській державі вважають його зрадником. Власне, через упереджене ставлення до цього високопрофесійного військового, під командуванням якого українські військові формування здобули не одну перемогу і відіграли помітну роль у звільненні української землі від більшовицької окупації, успішна Кримська військова кампанія залишається в цілому поза належною увагою сучасної української історіографії.

Водночас слід відзначити, що окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення у працях, присвячених дипломатичній діяльності українських урядів доби національно-визвольних змагань. Автори звертають увагу на той факт, що, підписавши Берестейський мирний договір, український провід не визначився чітко і послідовно щодо національних інтересів України в міжнародному контексті. Крим, який, безумовно, мав для УНР важливе стратегічне значення як геополітичний, так і військовий фактор, залишався поза увагою національних лідерів. На цій обставині наголошують більшість сучасних українських дослідників дипломатичної історії України 1917–1921 рр. Так, зокрема, В.Матвієнко у своїй монографії «Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії» звертає увагу, що відповідно до положень Третього Універсалу УЦР про те, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)», Українська Центральна рада повідомила Мусульманський виконком, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів»⁷. Український провід також відкинув пропозиції німецької сторони у ході Берестейських

переговорів включити Крим у сферу національних інтересів УНР, посилаючись знову таки на право татарського народу на самовизначення⁸. Проте після повернення до Києва українські провідники, як зазначає В.Матвієнко, «докорінно змінили свій погляд на державно-правовий статус Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України»⁹. На цій же обставині наголошують у своїх працях О.Павлюк, В.Соловйова та інші дослідники¹⁰. Така нелогічність дій уряду і його окремих представників, на думку авторів «Нарисів історії Української революції 1917–1921 років», засвідчила брак у політичних діячів УНР плану конкретних дій щодо захисту національних інтересів¹¹.

Як розвивалися події у Криму під час більшовицької навали, певною мірою висвітлює мемуарна література. Так, чимало інформації про червоний терор, який у січні 1918 р. розгорнули на півострові збільшовизовані матроси, містять спомини Б.Монкевича¹². Він, зокрема, зазначає, що репресії були скеровані як проти офіцерів (причому й тих, які були давно демобілізовані, а також тяжкопоранених, які перебували у лазаретах), так і проти діячів татарського національно-визвольного руху. Деякі підрахунки страчених під час червоного терору у Криму наводить В.Верига у своїй ґрунтовній праці «Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.»¹³. Проте загалом ця проблема української історії ще не знайшла свого достатнього вивчення. Тільки окремі аспекти відносин між українською та татарською місцевою владою, яка домовилася з проводом УНР, що не дозволить ворожим військам переходити через кримську територію, відображені у працях, присвячених історії дипломатії українських урядів, зокрема – доби Центральної ради¹⁴.

Проведенню Кримської операції чимало уваги приділено у спогадах військових 1920–1930-х рр. Кампанія докладно описана у 3-й частині споминів генерала В.Петрива, мемуарах Н.Авраменка «Спомини запорожця» та ін.¹⁵ Очевидно, що ці учасники подій були сповнені гордістю за успішний похід, талант командирів та хоробрість вояків, які забезпечили триумфальну ходу українських частин по кримській землі і звільнення її від більшовицьких загонів. Фактичний матеріал, поданий у споминах генерала В.Петрива – під час Кримської кампанії командира кінно-козачого полку ім. К.Гордієнка, дозволяє з'ясувати участь цього підрозділу у операції та проаналізувати ставлення військових до професійного рівня командного складу Запорозької дивізії. Останній дуже високо оцінений у працях відомих українських воєначальників О.Удовиченка та П.Шандрука¹⁶. Крім того, останні подають загальні відомості про формування та дії українських військових частин під час протистояння з більшовицькими збройними формуваннями.

Важливі уточнення щодо чисельності та характеру озброєння, боєздатності українських частин містять праці Я.Тинченка «Українські Збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)» та «Новітні запорожці: Військо Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918»¹⁷. Автор суттєво уточнює дані, наведені його попередниками, доповнює новими фактами та простежує чисельний склад і бойову техніку Запорозького корпусу на різних етапах його існування у добу УНР та Української Держави. Уточнення щодо бронетехніки, яка була у розпорядженні цієї військової частини, подано у спеціальному дослідженні С.Іллічова «Автопанцирні частини армій Центральної Ради та Гетьмана Павла Скоропадського (1917–1918 рр.)»¹⁸. Серед останніх публікацій, присвячених Кримській операції, можемо виділити вищезгадану статтю С.Рудька «Кримська операція військ Центральної ради», автор якої залучив до дослідження нові джерела, зокрема спогади командира інженерного полку Запорозької дивізії О.Кузьми. Крім того, у своєму аналізі перебігу кампанії він використав мемуари радянських військових – В.Антонова-Овсієнка, Є.Бош та К.Єрьоміна, а також щоденники М.Дроздовського і спомини М.Монастирського – представників російського білого руху. У своїй статті С.Рудько багато уваги приділяє подіям, які передували Кримській операції, зокрема звільненню Полтави від більшовицьких військ.

Детально описуючи чисельність ворогуючих сторін та перебіг подій навколо перебирання влади у Полтаві запорожцями, автор, спираючись на спомини О.Кузьми, наводить цікавий факт, який, на думку дослідника, сприяв у подальшому мирному вирішенню українсько-німецького конфлікту в Криму наприкінці квітня 1918 р. За словами С.Рудька, організований у Полтаві після звільнення міста від більшовиків спільний банкет українських і німецьких офіцерів «мав пізніше значний вплив» на обопільне порозуміння¹⁹.

Кримська операція Армії УНР у квітні 1918 р. відома також під назвою «Похід Болбочана на Крим». Їй приділена значна увага у працях, у яких досліджується діяльність полковника П.Болбочана. Їх варто розподілити на спомини та наукові видання. Серед праць, що належать до першої групи, слід насамперед назвати спогади Р.Вінницького, П.Дяченка, В.Євтимовича, Г.Макаренка, М.Середа, В.Сікевича та С.Шемета²⁰. У тій чи іншій формі ці автори наголошують, що П.Болбочан занадто довіряв тогочасним українським лідерам. В.Євтимович досить відверто говорить про це у своїй статті: «Болбочан помилився в своїх надіях на розум і державну здатність української революційної демократії»²¹. Натомість оцінюючи організаційні та професійні здібності П.Болбочана, один з авторів ґрунтовної праці «Історія українського війська» З.Стефанів, колишній старшина УГА та військовий історик, називає його разом з командуючим Запорозьким корпусом генералом З.Натієвим «визначнішим отаманом того часу» і характеризує його як «дуже здібного організатора», який «у підготовці бойових акцій виявив себе талановитим стратегом»²². Очевидно, що саме ці його професійні якості сприяли успіху Кримської операції.

Розлогий і ґрунтовний нарис про П.Болбочана та організований ним Запорозький корпус видрукував С.Шемет – активний діяч Української демократично-хліборобської партії (УДХП). С.Шемет докладно аналізує роль П.Болбочана у процесі формування Запорозького корпусу та у військових акціях, у яких брала участь військова частина під його командуванням (похід на Житомир, бої під Бердичевим, військовий рейд на Харків, звільнення Криму від більшовицьких військ та ін.)²³. Високо оцінюючи професійні здібності П.Болбочана як військового, С.Шемет підкреслює, що у сформованій ним влітку 1918 р. Першій Запорозькій дивізії 80% склали старшина та інтелігенція (з 12 тис.), серед якої він «зумів відродити і зміцнити... той лицарський дух, що дав їм силу, єдиним з усіх велико-українських військових формацій, перетривати три тяжких роки революції повних нерівної боротьби при найтяжчих обставинах, при цілому ряді страшних розчарувань»²⁴. Цю саму думку проводить у своїй статті і Р.Вінницький, наголошуючи, що 80% військових у дивізії від командування П.Болбочана були добровольцями²⁵.

Докладнішу характеристику Запорозької дивізії, яка здійснила Кримський похід, подають військові історики – автори «Історії українського війська» (І.Крип'якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів, О.Думін, С.Шрамченко). За їхніми словами, за короткий час свого існування ця формація стала однією з найбільш боєздатних українських військових частин, наголошуючи, що найкращим підрозділом був 2-й Запорозький піший полк на чолі з полковником П.Болбочаном. Міцно згуртований полк «зберіг кращі традиції російської армії», але водночас «був національним полком, бо мав патріота командира»²⁶. Полк був найбільшим у корпусі за чисельністю, нараховував близько 4 тис. бійців, 70-80% яких склали старшини та інтелігенція. Він налічував 16 піших сотень, кінну сотню, команду піших розвідників, команду наколесників, саперну сотню й сотню зв'язку з чотою кінних ординарців, дві кулеметні сотні, одну бомбометну сотню та одну запасну²⁷.

Висвітлюючи перебіг Кримської кампанії, С.Шемет наголошує, що цей похід виявив блискучий талант полковника П.Болбочана як воєначальника та продемонстрував боєздатність української регулярної армії²⁸. С.Шемет зазначає, що протягом усього походу корпусу з Києва до Харкова безпосереднє керівництво частинами під час бойових дій

здійснював полковник П.Болбочан, тоді як генерал З.Натієв «мусив віддавати справам організації зібраних на швидку в Києві і посланих у похід частин»²⁹. «Натієв умів оцінити заслуги своїх помічників і не боявся конкуренції тих, хто своїми заслугами піднімався вище загального рівня, – наголошував С.Шевет, – тому він не побоявся висунути наперед Болбочана і призначити його командуючим першою дивізією Запорозького корпусу, не побоявся дати Болбочанові і його дивізії виконати окреме завдання – звільнення Криму від більшовиків, хоч це доручення очевидно давало тому можливість піднятися в очах Уряду і суспільства ще вище»³⁰.

Походу Запорозького корпусу на Крим присвятив спеціальну монографію «Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим» (Львів, 1928) сотник Армії УНР Б.Монкевич. Книгу було перевидано у Нью-Йорку у 1956 р. накладом Товариства запорожців ім. Полковника Петра Болбочана в Америці. І хоча автор у передмові до своєї праці зауважує, що написана ним історія Запорозького корпусу є його особистими споминами, доповненими спогадами товаришів по зброї, робота виходить за межі мемуарного жанру. Вона насичена численними документальними матеріалами, проілюстрована схемами військових операцій, в яких брав участь корпус, а також містить списки старшин цього військового підрозділу. Подаючи описи перебігу військових операцій, у яких брав участь корпус, Б.Монкевич звертає особливу увагу на бої, проведені під командуванням П.Болбочана, розкриває високий професійний рівень полковника, який керував військовою акцією з очищення Криму від більшовицьких військ перед вступом туди німців. Водночас у праці наведено не зовсім точну інформацію про склад та бойові операції більшовицьких частин, які протистояли запорожцям, що не дає можливості повною мірою уявити масштаби військової операції, яку реалізували українські вояки. Але безпосередня участь автора у Кримській операції робить його працю особливо цінною для дослідників.

Б.Монкевич логічно і послідовно описує перебіг подій, що дає можливість зрозуміти, наскільки динамічно розвивалися події під час проведення Кримської операції, коли протягом двох тижнів 10–24 квітня 1918 р. окрема група на правах дивізії під командуванням полковника П.Болбочана звільнила Кримський півострів від більшовиків. Як відомо, 22 квітня 1918 р. Кримська група ввійшла в м. Джанкой, а 24 – у Симферопіль. Як відомо, опанування Севастополя мало бути реалізовано кінним полком ім. К.Гордієнка під командуванням В.Петрива та Кримським кінним полком. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил.

Б.Монкевич приділяє значну увагу блискавичній військовій операції, проведеній П.Болбочаном на Сиваші, яка стала кульмінаційною точкою Кримського походу і водночас визначальним фактором відносин українських військових і командування німецьким військовим контингентом, який просувався у Крим слідом за запорожцями. Дослідник вважає, що підготовка до форсування Сиваша, а також реалізація розробленого П.Болбочаном та його штабом плану вирішила не тільки успіх майбутньої Кримської операції, а й вберегла Запорозьку дивізію від значних людських жертв. Б.Монкевич наголошує, що полковником разом з часовим та технічним факторами був врахований також і психологічний. Готуючи наступ, штаб дивізії зробив усе можливе, щоб дезорієнтувати більшовиків та позбавити їх можливості дістати інформацію про дійсний стан речей на фронті. «При таких сприяючих умовах: як непоінформованість більшовиків та їх неухважність у справі оборони переправ, – зазначає Б.Монкевич, – Болбочан відкинув попередній план форсування Сиваша моторовими катерами і рішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу»³¹. Аналізуючи успіх операції, автор підкреслював, що він став можливим лише завдяки «вмінню Болбочана передбачати дійсний стан річей у ворожому таборі, відгадувати його психологію і моральний стан, а також дякуючи хитрощам Болбочана», оскільки звичайним приступом

досягнути успіху «було б неможливо». Для кращого розуміння рівня складності операції Б.Монкевич подає опис укріплень: «Упродовж усього берега Сальківських позицій була зроблена лінія окопів з бетонними гніздами для кулеметів», «всі окопи були оббиті дошками», «артилеристські позиції були збудовані по останньому слову техніки». Поряд з природними умовами, які робили Сиваш неприступним, Б.Монкевич звертає увагу на прекрасне озброєння ворожих укріплень далекосяжною та важкою артилерією, спеціально знятою більшовиками з Севастопольських фортів і встановленою на спеціальних помостах. Облога Запорозькою дивізією таких укріплень могла тривати не один місяць і призвести до великих людських втрат, якби не заздалегідь продуманий П.Болбочаном та його штабом план³².

Серед останніх ґрунтовних праць, присвячених П.Болбочану, варто виділити роботи Я.Штендери «Засуджений до розстрілу», В.Сідака, Т.Осташко і Т.Вронської «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника», П.Брицького і Є.Юрійчук «Жертва української революції: трагічна доля полковника П.Болбочана»³³, а також статтю С.Рудька «Кримська операція військ Центральної Ради», яка спеціально присвячена обраній нами темі³⁴.

Події напередодні форсування Сиваша детально характеризує у своїй праці Я.Штендера. Зокрема, він наголошує, що напередодні проведення операції П.Болбочан зустрівся з командиром 15-ї ландверської дивізії генералом фон Кошем, яка наступала на Крим слідом за українською військовою групою. Генерал повідомив полковника про намір німецького командування силами корпусу за підтримки флоту здійснити операцію і зайняти Крим. Маючи завдання уряду випередити німецький наступ і оволодіти Кримським півостровом раніше за німців, запорожці готувались самостійно взяти Перекоп. П.Болбочан як командир дивізії і офіцер нижчого рангу був змушений визнати свою підлеглість німецькому генералу фон Кошу, але від запропонованої ним допомоги німецькими бронепоездами та німецькими військовими частинами, які мали ближчим часом прибути до Мелітополя, він відмовився. Дослідник звертає увагу, що німецьке командування досить скептично поставилось до планів запорожців з огляду на вигідне оборонне становище ворога. Німці вважали, що незначні сили більшовиків тривалий час могли стримувати на Перекопі чисельно переважаючі частини противника і тримати довготривалу оборону переправ на Сиваші, що завдяки природним умовам і добре обладнаним укріпленням був неприступним. Німці вважали неможливим здобуття Перекопу без важкої артилерії, яка мала підійти в найближчий час у розпорядження 15-ї ландверської дивізії, і сприйняли наміри П.Болбочана як зухвалу витівку, що не мала шансів на успіх. Можливо, саме це спонукало німецьке командування пропустити запорожців до дальшого наступу на Крим³⁵.

Розвиваючи думку своїх попередників про успішність Кримської операції, автори дослідження «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника» В.Сідак, Т.Осташко і Т.Вронська звертають увагу, що «на тлі політичних помилок та військових поразок Центральної ради військовий рейд 1-ї Запорозької дивізії, яка першою звільнила кримську землю від більшовицьких загонів, виглядає блискучою військовою кампанією, яка мала неабияке геополітичне значення і незабаром забезпечила для України здобуття Чорноморського флоту»³⁶. Крім того, вони зазначають, що внаслідок операції після зайняття укріплень, все військове майно та різного роду зброя, яку в паніці залишили більшовики, перейшли у розпорядження Запорозької дивізії. Протягом усього періоду здійснення Кримської операції, запорожці вміло використовували військові трофеї проти ворога³⁷. В.Сідак, Т.Осташко і Т.Вронська звертають увагу на дуже важливий факт, що під час Кримського походу Запорозький корпус поповнився значною кількістю добровольців з Таврії, а також татарськими добровольчими формуваннями. П.Болбочан мав намір створити з них окрему регулярну частину, проте згідно з існуючими домовленостями українського уряду з німецьким командуванням був змушений розпустити ці добровольчі загоны³⁸. Автори,

посилаючись на Б.Монкевича, зазначають, що незабаром під час перебування корпусу у Мелітополі, багато хто з добровольців спеціально прибули з Криму і знову вступили в ряди запорожців³⁹. В.Сідак, Т.Осташко і Т.Вронська, наводячи ці факти, наголошують, що переможний Кримський похід Запорозької дивізії став справжнім тріумфом українського війська і продемонстрував його здатність до реалізації складних військових операцій. Автори висловлюють думку, що цей рейд «несправедливо забутий українськими істориками новітньої доби»⁴⁰.

Я.Штендера, в свою чергу, констатує успішність дій запорожців, звертає увагу на те, що у цей період в Україні загалом, і зокрема в Криму, зростали антинімецькі настрої як серед українців, так і серед татарського населення. Німці ж зі свого боку дедалі більше виявляли невдоволення політикою Центральної ради та її уряду. Серед запорожців поширювались настрої, які свідчили про їхню готовність «боронити волю України»⁴¹.

Складний конфлікт між запорожцями та німецькими військами, який був фактично спровокований державною владою України, описаний у працях Б.Монкевича, Я.Штендера та монографії В.Сідака, Т.Осташко і Т.Вронської. Як уже зазначалося, українська сторона у ході Берестейських переговорів відмовилася включити Крим у сферу національних інтересів УНР, апелюючи до права татарського народу на самовизначення. Однак невдовзі уряд В.Голубовича без погодження з Вищою німецькою командою відрядив групу Запорозького корпусу на чолі з полковником П.Болбочаном на збройне захоплення Кримського півострова та Чорноморського флоту. Хоча ще за місяць до початку походу українських частин на Крим – 9 березня 1918 р. – на засіданні Ради Народних Міністрів УНР міністр внутрішніх справ М.Ткаченко заявив, що «покладатися на наше військо не можна, а через це потрібно очищати територію України при допомозі німців»⁴². Після успішних операцій запорожців під час взяття Олександрівська (нині – Запоріжжя) і Мелітополя та переправи через Сиваш німецьке військове командування почало висловлювати своє занепокоєння діями українських військ. Намагаючись стримати їх наступ, командир 15-ї німецької ландверської дивізії генерал фон Кош за наказом свого командування почав вимагати припинення операцій українських військових частин. Після звільнення запорожцями Джанкою, а згодом і Симферополя загострення відносин між українцями та німцями посилювалося ще більше. П.Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки німці погрожували застосуванням сили до Запорізької дивізії. З іншого боку, він мав виконати наказ українського уряду і оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом⁴³.

У Симферополі розгорівся новий спалах протистояння між німецьким командуванням та запорожцями. 26 квітня 1918 р. полковнику П.Болбочану був оголошений ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військове майно і виїхати з міста та з території Криму під охороною німецькою конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. Пояснюючи причину своєї позиції, генерал фон Кош заявляв, що згідно з умовами Берестейської угоди Крим не належить Україні, а для перебування українського війська на цій землі немає жодних підстав. На протести командира запорожців була дана відповідь, що Міністерство військових справ УНР на запити німецького командування відповідає, що «абсолютно нічого не знає за таку групу і жодних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; Український Уряд рахує Крим цілком самостійною державою»⁴⁴. У зв'язку з цим Б.Монкевич писав, що «треба було уникнути збройного конфлікту з німцями, пам'ятаючи, що Центральна рада й Український уряд своєю політикою й соціалістичними експериментами підірвали свій престиж і престиж Української Держави»⁴⁵.

У статті С.Рудька, який буквально по днях описує перебіг Кримської кампанії, подається чисельність українських і більшовицьких військ, які брали участь у збройному протистоянні, також аналізується конфлікт між німецькою і українською сторонами. Внаслідок переговорів

між німецьким командуванням та штабом запорожців ставало все більш зрозумілим, що не німці, а саме українська влада спричинила українсько-німецький конфлікт у Симферополі. 27 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О.Жуковський телефонічно віддав наказ, який був оголошений у присутності генерала фон Коша, про негайний відхід Запорозької дивізії з Криму. Як зазначає С.Рудько, генералу фон Кошу було повідомлено, що попередня заява уряду УНР, в якій він стверджував, що в Криму немає українських військових частин, «була просто непорозумінням». Як зауважує дослідник, П.Болбочан лише згодом довідався, що ані військовий міністр, ані український уряд не вжили жодних заходів перед вищим німецьким командуванням, щоб урятувати Кримську групу⁴⁶. У свою чергу, Я.Штендера, аналізуючи цю ситуацію, доходить висновку, що український уряд не сподівався, що група П.Болбочана «вже оперує в Криму»⁴⁷. «Така непослідовність уряду і його окремих представників зайвий раз продемонструвала відсутність чіткої державницької концепції у політичних діях лідерів УНР, які керувалися насамперед партійними програмами», – наголошують у своїй праці В.Сідак, Т.Осташко і Т.Вронська. За їхніми словами, Кримська військова кампанія продемонструвала безвідповідальність та відсутність професіоналізму багатьох членів українського уряду, який виявився не в змозі використати військовий потенціал та блискучі перемоги Запорозької дивізії і фактично поставив її на межу ліквідації німецькими військами⁴⁸.

Не маючи зв'язку з урядом, полковники П.Болбочан та В.Петрів розробили два можливих плани продовження операції із звільнення Кримського півострова від більшовицьких частин. Один з них передбачав наступ на Севастополь і Ялту через гори, де було легше уникнути зіткнень з німцями. Він мав здійснюватись кінним полком ім. К.Гордієнка під командуванням В.Петріва та Кримським кінним полком⁴⁹. Інший план – у ході збройного протистояння з німцями – передбачав прорив запорожців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арбатською та Теодосійською затоками. В разі продовження військових операцій німців проти українських частин останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Енікале і налагодити зв'язок із Кубанню⁵⁰. Запорозжці розпочали реалізацію першого плану, передбачаючи можливий наступ більшовицьких частин, які могли відтягнути увагу німецького командування.

Дражливість ситуації, в якій опинилося командування Запорозької дивізії, підкреслюють усі дослідники, які вивчали перебіг Кримської операції. Адже вона вимагала від українських командирів збереження людського ресурсу та водночас військової гідності. Конфлікт з німецьким командуванням фактично означав для запорожців збройне протистояння з союзником. Б.Монкевич наголошує, що висунуті німецьким командуванням вимоги були одразу відкинуті П.Болбочаном, який тривалий час намагався зв'язатися з Києвом і одночасно не допустити військового зіткнення. Унікаючи будь-яких військових ексцесів, запорожці продемонстрували німцям свою повну бойову готовність та намір послідовно діяти згідно з розпорядженнями власного уряду. «Треба було багато такту з боку Болбочана, щоб усі ці бажання, пропозиції й вимагання скерувати в корисний для справи бік й уникнути всього того, що могло би принести шкоду як війську, так і Українській Державі, – зазначає Б.Монкевич. – Треба було уникнути збройного конфлікту з німцями, пам'ятаючи, що Центральна рада й український уряд своєю політикою й соціалістичними експериментами підірвали свій престиж і престиж Української Держави»⁵¹. Дражливість ситуації, на думку С.Рудька, полягала й у тому, що ані О.Натієв, ані П.Болбочан не мали офіційного призначення. Посилаючись на спомини О.Кузьми, дослідник наголошує, що «лише після захоплення Криму О.Натієв одержав повідомлення від прем'єра В.Голубовича про надання йому прав комкорпуса, а П.Болбочану – комдива»⁵². Цей факт засвідчує повну некомпетентність тодішнього українського уряду, який доручав важливе військове завдання командирам,

яких він не спромігся офіційно призначити, і водночас не узгодив це питання з німецьким командуванням. Цим самим на серйозну небезпеку наражались тисячі українських військовиків, кинутих фактично напризволяще в процесі військових дій з більшовиками.

Не слід забувати, що у цей період в Україні загалом, і зокрема в Криму, зростали антинімецькі настрої як серед українців, так і серед татарського населення. Німці зі свого боку дедалі більше виявляли невдоволення політикою Центральної ради та її уряду, що загострювало політичну ситуацію. Серед запорожців навіть виявлялась готовність «боронити волю України». Напруження зросло з прибуттям відкликаних з Бахчисарая українських частин, де вони знову одержали перемогу, а також свіжих німецьких частин, які займали оборону навкруги Симферополя. П.Болбочан був свідомий того, що можливий збройний конфлікт між обома силами прирікає запорожців на поразку⁵³.

За словами Я.Штендери, командир Кримської групи висунув німецькому командуванню свої зустрічні вимоги: запорожці лише за наказом уряду залишать Симферопіль; «не може бути мови про здачу зброї»; припинити ізоляцію німецькими частинами українського війська, дати змогу зв'язатися з урядом; припинити будь-які обмеження групи. Водночас він зазначив, що «її рух, за винятком господарських, транспортних і санітарних частин», узгоджуватиметься з німецьким командуванням. П.Болбочан погодився прийняти умову про необхідність розпуску добровольчих загонів, набраних у Криму.

Дослідник зазначає, що генерал фон Кош, ознайомившись з українськими вимогами, зауважив, що «збройний конфлікт завдасть найбільшої шкоди Українській республіці, оскільки вона втратить найкращі кадри свого війська». Я.Штендера підкреслює, що німецький генерал, у свою чергу, також намагався уникнути збройного конфлікту між українськими та німецькими підрозділами, прекрасно усвідомлюючи його драматичні наслідки для обох сторін, і тому пообіцяв ще раз порушити справу Запорозької дивізії перед своїм командуванням⁵⁴.

Генерал О.Натієв, який у цей час прибув до Симферополя, за словами Б.Монкевича, повністю підтримав позицію П.Болбочана і з свого боку докладав зусиль до виходу з кризової ситуації. Його візит вніс певні корективи у взаємини командирів обох військових угруповань, адже З.Натієв як вищий за рангом генерала фон Коша та безпосередній начальник П.Болбочана своєю присутністю припинив оперативне підпорядкування останнього німецькому командуванню. В свою чергу, німці, як зауважує Б.Монкевич, допомогли налагодити телефонний контакт з Києвом. Проте розмови з отаманом Блонським та міністром О.Жуковським, які відбувалися загальними фразами на кшталт «Україна ніколи не забуде тої жертви, яку принесуть для неї Запорозці і т.д.» та одночасними порадами прийняти умови німців, свідчили, що уряд не має жодного конкретного рішення щодо майбутнього Кримської групи⁵⁵.

Більшість з дослідників звертають увагу, що внаслідок переговорів ставало зрозумілим, що не німці, а саме українська влада спричинилася до українсько-німецького конфлікту в Симферополі. Лише більшовицький наступ на місто, як і передбачав П.Болбочан, дещо покращив ситуацію і навіть змусив німців звернутися по допомогу до запорожців. Як зауважував Б.Монкевич, П.Болбочан лише згодом довідався, що ані військовий міністр, ані український уряд не вжили жодних заходів перед вищим німецьким командуванням, щоб урятувати Кримську групу⁵⁶.

Підсумовуючи наслідки операції, українські дослідники зауважують, що наказу про місце нової дислокації запорожці так і не одержали. В.Сідак, Т.Осташко і Т.Вронська наголошують, що після нарад з командиром корпусу О.Натієвим було вирішено відійти до м. Мелітополя, де їх застав гетьманський переворот. У результаті кримське угруповання української армії, якому загрожувало роззброєння німцями, було виведене з Криму і розташоване поблизу

м. Олександрівська. Автори підкреслюють, що незважаючи на те, що командування запорожців було змушене залишити опановані позиції, Кримський похід виявив блискучий талант П.Болбочана і продемонстрував здатність українців до творення власної регулярної армії, що могла протистояти як численнішим більшовицьким формуванням, так і вимуштруваним та добре озброєним німецьким військовим силам⁵⁷.

Підсумовуючи аналіз досліджень Кримської кампанії у квітні 1918 р., варто зазначити, що в них констатується виразне прагнення українських військових до розбудови незалежної національної держави з міцною професійною армією, а також їхню спроможність без підтримки німецького армійського контингенту проводити складні військові операції. Водночас наголошується, що Кримський похід продемонстрував відсутність у лідерів Центральної ради чіткого уявлення про роль збройних сил у процесі державотворення і безвідповідальність перед австрійсько-німецькими військовими, які були ними ж і запрошені в Україну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К., 1996. – Т.2; Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К., 1993; *Рубльов О.С., Ресніт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. //Україна крізь віки. – Т.10. – К., 1999; Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920); Нариси української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. – Кн.1. – К., 2011.
- ² *Рудько С.* Кримська операція військ Центральної ради // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – 2011. – Вип.17. – С.134.
- ³ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн.1. – С.338.
- ⁴ *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.197.
- ⁵ *Верстюк В.* Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року: Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т.5. – С.142.
- ⁶ *Винниченко В.* Відродження нації: У 3-х кн. – К., 1990; *Мазена І.* Україна в огні і бурі революції: В 3-х т. – Прага, 1942; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: В 4-х ч. – Відень, 1921; *Шановал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
- ⁷ *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С.42.
- ⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн.1. – С.338.
- ⁹ *Матвієнко В.* Вказ. праця. – С.43.
- ¹⁰ *Павлюк О.В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; *Соловійова В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – Донецьк, 2006.
- ¹¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Кн.1. – С.339.
- ¹² *Монкевич Б.* Спомини з 1918 р. – Львів, 1928. – С.117–118.
- ¹³ *Верига В.* Визвольні змагання в Україні, 1914–1923: У 2-х т. – Львів, 1998. – Т.1. – С.255.
- ¹⁴ Докладніше див.: *Матвієнко В.* Вказ. праця.
- ¹⁵ Див.: *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002; *Авраменко Н.* Спомини запорожця: Документальне видання. – К., 2007.
- ¹⁶ *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. – К., 1995; *Шандрук П.* Сила доблесті. – К., 1999.

- ¹⁷ Тинченко Я. Українські Збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р.: (Організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009; його ж. Новітні запорожці: Військо Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918: Науково-популярне видання. – К., 2010.
- ¹⁸ Іллічов С. Автопанцирні частини армій Центральної Ради та Гетьмана Павла Скоропадського (1917–1918 рр.) // Мандрівець. – 2007. – С.26–30.
- ¹⁹ Рудько С. Вказ. праця. – С.137–138.
- ²⁰ Вінницький Р. Похід на Крим // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1929 рік. – Львів, 1929; Дяченко П. Чорні запорожці: Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К., 2010; Євтимович В. Полковник Петро Болбочан і його останні дні // Українське козацтво (Мюнхен). – 1976. – Ч.1; Макаренко Г. Полковник П.Болбочан (останній акт життя) // Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч.7–8, липень-серпень; Середа М. Отаманщина // Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч.3, березень; Сікевич В. Сторінки із записної книжки. – Едмонтон, 1949. – Т. VI; Шемет С. Полковник Петро Болбочан (замітки до історії Запорозького Корпусу 1917–1919 рр.) // Хліборобська Україна (Відень). – Кн.4. – 1922/23. – С.200–236.
- ²¹ Євтимович В. Вказ. праця. – С.13.
- ²² Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. – С.384, 419.
- ²³ Шемет С. Вказ. праця. – С.204–207.
- ²⁴ Там само. – С.208.
- ²⁵ Вінницький Р. Вказ. праця. – С.22.
- ²⁶ Історія українського війська. – С.384.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Шемет С. Вказ. праця. – С.205.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956. – С.130.
- ³² Там само. – С.130–132.
- ³³ Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004; Брицький П., Сідак В. Петро Болбочан: хто він? Активний організатор захисту української державності чи зрадник українського народу? // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. – Фастів, 1999. – С.214–217; Брицький П., Юрійчук С. Жертва української революції: трагічна доля полковника П.Болбочана. – Чернівці, 2005.
- ³⁴ Рудько С. Вказ. праця. – С.134–148.
- ³⁵ Штендера Я. Вказ. праця. – С.52–53.
- ³⁶ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. – С.24.
- ³⁷ Там само. – С.23–24.
- ³⁸ Там само. – С.23–25.
- ³⁹ Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. – С.185.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Штендера Я. Вказ. праця. – С.61.
- ⁴² Цит.: Там само. – С.26.
- ⁴³ Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. – С.147.
- ⁴⁴ Там само. – С.150.
- ⁴⁵ Там само. – С.153.
- ⁴⁶ Рудько С. Вказ. праця. – С.146.

⁴⁷ Цит.: Штендера Я. Вказ. праця. – С.66–67.

⁴⁸ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. – С.26.

⁴⁹ Сергійчук В. Своєї честі не ввідав нікому // Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – С.7.

⁵⁰ Там само. – С.157–158.

⁵¹ Там само. – С.153.

⁵² Рудько С. Вказ. праця. – С.138.

⁵³ Штендера Я. Вказ. праця. – С.61.

⁵⁴ Там само. – С.65.

⁵⁵ Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. – С.174.

⁵⁶ Там само. – С.182.

⁵⁷ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. – С.29.